

بازخوانی امکانات تصویرسازی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف براساس تصویرسازی ائمه معصومین علیهم السلام در هنر اسلامی ایران^{*۱}

حسن ستاری ساربانقلی^۲
مهدی کاظم پور^۳

چکیده

در دوران معاصر تصویر و تصویرسازی، نقش مهمی در آشنایی مردم جهان با آموزه‌های مهدوی می‌تواند داشته باشد. از سوی دیگر، چگونگی نمودهای بصری تصویرسازی ائمه معصومین علیهم السلام، در هنر اسلامی همواره از بخش‌های پرمناقشه بوده است. این مناقشه از یکسویه دلیل حرمت صورتگری انسانی و از سوی دیگر حرمت و تحریم تصویرگری معصومین علیهم السلام در تعالیم فقهی بوده است. علیرغم این تحریم، مصادیق گوناگونی از برخوردهای خاص هنری، با شیوه‌های خاص در تصویرسازی ائمه معصومین علیهم السلام در هنر اسلامی موجود می‌باشد. هدف پژوهش حاضر بیان امکانات تصویرسازی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف بوده است. روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی و با تحلیل محتوای تصویرسازی‌های ائمه معصومین علیهم السلام در هنر اسلامی مشتمل بر نگارگری، تصاویر چاپ سنگی، تصاویر سایت پینترست^۴ و با جمع‌آوری اسناد کتابخانه‌ای، صورت گرفته است. در پژوهش حاضر سعی شده است به یک سؤال پاسخ داده شود که چگونگی تصویرسازی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف، براساس تصویرسازی‌های حضرات معصومین علیهم السلام در بستر تمدنی اسلامی و با رعایت شئون اسلامی چگونه می‌تواند صورت

۱. این مقاله برگرفته از مقاله درس روش تحقیق، کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، دانشگاه هنر اسلامی تبریز است که توسط حسن ستاری ساربانقلی با راهنمایی دکتر مهدی کاظم پور در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام گرفته است.

* تاریخ دریافت: ۹۹/۱۱/۹ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۱۲

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران (Sattari_hassan@yahoo.com).

۳. استادیار دانشکده هنرهای صناعی اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران (نویسنده مسئول)
(m.kazempour@Tabriziau.com)

4. <https://www.pinterest.com>

گیرد؟ نتایج حاصل از تحقیق، بیانگر امکان تصویرسازی حضرت مهدی موعود علیه السلام با بهره‌گیری شاخصه‌های توجه به بحث عدم هتك حرمت، بهره‌گیری از مفاهیم غایب شخص، پرهیز از نمایش مستقیم، بهره‌گیری از تصویرسازی‌های مبتنی بر ادعیه مهدوی معتبر، بهره‌گیری و تکرار هوشمندانه شاخصه‌های تصویرسازی معصومین در هنر اسلامی، تصویرگری شخصیت بدون نمایش صورت، استفاده از معانی و مفاهیم و تعابیر خاص مهدوی، استفاده از زبان رمز و تمثیل و نمادهای خاص مهدوی می‌باشد. بهره‌گیری از این شیوه‌ها می‌تواند ضمن رفع محدودیت‌ها و آسیب‌های تصویرسازی بصری مهدوی، سبب تصویرسازی ابعاد وجودی آن حضرت نیز با رعایت تقدس اسلامی آن، گردد. دستاوردهای حاصل از پژوهش در امر تصویرسازی بصری، مضامین مربوط با حضرت ولی عصر علیه السلام و تبلیغ بصری مهدویت در جهان معاصر می‌تواند به کار برده شود.

واژگان کلیدی

حضرت مهدی موعود علیه السلام، هنر اسلامی، تصویرسازی، نگارگری، چاپ سنگی، ادعیه مهدوی، تصویرسازی حضرات معصومین علیهم السلام، تمدن اسلامی.

مقدمه

حضرت مهدی موعود علیه السلام بزرگ‌ترین منجی عالم بشریت و وعده داده شده تمامی دین‌ها و همه پیامبران الهی است. پدیده ظهور حضرت بزرگ‌ترین واقعه تمدن همه اعصار و قرون بشری خواهد بود. الزام آشنایی مردم همه تمدن‌ها و کشورها با حضرت مهدی موعود علیه السلام می‌طلبد که به لحاظ بصری و سیمای ظاهری و هم‌چنین آشنایی تصویرپردازانه همه جهان با حضرت، بتوان به راهکارهایی در خور و مناسب شریعت برای تصویرپردازی از حضرت دست یافت. از سوی دیگر چالش ممنوعیت تصویرگری معصوم، به عنوان مانعی بزرگی در فراروی پرداختن به تصویرگری معصوم می‌باشد. پیدا کردن چهارچوب‌هایی برای تصویرگری حضرت مهدی موعود علیه السلام که در عین پرداختن به معانی و مفاهیم مطلوب مهدوی، محدودیت‌های شریعت را هم رعایت کند؛ امری بسیار مهم در این بحث از هنر اسلامی است. امر صورتگری در اسلام در آیات متعددی هم به عنوان فعلی خدایی قلمداد شده است (حشر: ۲۴؛ آل عمران: ۶؛ تغابن: ۱۳). در مواردی نیز صورتگری، فعلی در خدمت صالحان و حکومت صالحان در قرآن کریم تصویر شده است (سبا: ۱۳). «ساخت تمثال در این آیه به عنوان یکی از نعمت‌های الهی در حق سلیمان ذکر شده است» (جباران، ۱۳۸۲: ۴۵). تفکرات دینی در آیینۀ تصویر از نمادها و نشانه‌های ویژه‌ای برخوردار است که پیشینه‌ای به درازی زندگی آدمیان

تا امروز را در برمی گیرد (اکرمی، ۱۳۹۶: ۷). در تمدن اسلامی هدف از صورتگری ره یافتن به معنای درونی الهی معنوی است. «در هنر اسلامی طرح و نقش علاوه بر مضمون، زیبایی ظاهری اش، دارای یک معنای درونی است که چشم جست و جوگر بیننده از پس ظواهر به دنبال یافتن آن رمز درونی است» (عنایت، ۱۳۸۷: ۳۴). بررسی هنر اسلامی... چون با گونه ای اندیشه باز نگریسته شود رو سوی درکی کمابیش ژرف از واقعیات معنوی دارد که در ریشه همه افلاک و جهان بشریت خفته است (بورکهارت، ۱۳۹۳: ۱۶). «روح هنر اسلامی، سیر از ظاهر به باطن» (حکیم زاده، ۱۳۹۷: ۱۱۴) را برای مسلمانان ارائه می دهد. «هنر اسلامی با مدد جستن از رمزگرایی خاصی که نهفته در بطن اعتقادات این دین مبین است، توانست اشکال و فرم ها را به قلمرو عرفانی الهی وارد کند» (کوشا، ۱۳۸۸: ۱۲). و «تباین در هنر دینی و غیر دینی... در این جا به کلی از بین رفته است» (کونل، ۱۳۸۷: ۶). در بیان هنر اسلامی باید به «اهمیت هنرهای بصری در تفکر مسلمانان» (ورنویت و بهرنس ابوسیفی، ۱۳۹۶) و «هنر در نخستین سال های اسلام» (تالبوت رایس، ۱۳۹۳: ۵) و نیز رابطه تنگاتنگ «هنر و مذهب» (کونل، ۱۳۹۴: ۱۹) در عین داشتن «تنوع هنری در گستره حکومت های اسلامی (هاگه دورن و ولف، ۱۳۹۴: ۱۰۱) توجه نمود. «دین اسلام به صورت یک پایه و اساس تمدن برای تمدن درآمد و مردم در صدد ایجاد صور معماری و روش های هنری با مفاهیم فکری و عقیدیت خود برآمدند و این امر در اذهان و قلوب آنان نفذ گشت و رشد و نمو کرد و بدین ترتیب طبیعت معماری و هنر جدید اسلامی شکل گرفت که در ابتدا از مسجد حرکت آن آغاز شد و سپس بی درنگ به صورت شکل های ابداعی مختلفی مانند خط و تصویر... گسترش و توسعه یافت (بهنسی، ۱۳۹۱: ۱۱). «جاودانگی و سرزندگی محیط اجتماعی هنر در اسلام هرگز موجب توقف تجربه ها، فکرها و ایده های جدید نشد» (کازمی، ۱۳۹۲: ۱۷). هنر اسلامی به جهت وحدت و یکانگی خود از دیگر هنرها متمایز می گردد. هم چنین این هنر به جهت تنوعش از دیگر هنرها جدا می گردد (بهنسی، ۱۳۹۱: ۱۲). «بر اساس مبانی اسلامی و قرآنی، توحید هسته اصلی هنر اسلامی است و هنر واقعی {در اسلام} هنری است که به سوی معنویت و یاد خدا... فراخوانده می شود و هر... هنری را که مانع دین داری و الوهیت انسان شود، محکوم می کند» (Amini Golestani, 2015). در تصویرسازی و هنر نقاشی این قابلیت وجود دارد که با استفاده از قابلیت های هنر اسلامی «نیروی محرک نقاشی ما

را از زمان بیرون کشیده و با زمانمندی پیوند می‌دهد» (مارتین، ۱۳۸۹: ۱۱۱). باید جهت تصویرسازی مباحث و اندیشه‌های مهدوی، که یک ضرورت در جهان معاصر در راستای توسعه تعالیم و اندیشه‌های آخرالزمانی اسلامی است؛ بایستی شرایط خاص زمان را نیز شناخت. همان‌طوری که در منظر برخی اندیشمندان «ساخت هنر در جامعه» (ویکتوریادی، ۱۳۹۹: ۴۱۷-۴۴۲) مورد تأکید بوده است تا دارای بار ویژه‌ای برای مردم‌پسندی هنر باشد؛ تصویرسازی‌های خاص مذهبی با بار معنایی نیز باید واجد درک صحیح شرایط زمانی جامعه باشد. «جهان امروزی ما، جهانی مدرن است. و این جهان مدرن اقتضائاتی دارد و اگر بخواهید با آن هم‌نوایی کنید، ناگزیرید اقتضائات آن را هم بشناسید» (بلخاری، ۱۳۸۸: ۱۷۴). باید توجه داشت که درک و فهم زیبایی‌شناسی اسلامی مجرای متفاوت از زاویه دید غربی را می‌طلبد. همان‌طوری که برخی از اندیشمندان غربی نیز نظیر (Valerie 2001) به این امر اذعان داشته‌اند. از سوی دیگر لازم است توجه شود که «هنرمندی که می‌خواهد از زبان جهانی برای تبیین شهود شرقی خود استفاده کند... باید مراتبی از معنا را روایت کند که جهان امروز امروز حداقل در ابعادی بتواند آن را بفهمد... باید وارد نمادهایی شد که آن نمادها بتوانند با همه انسان‌ها رابطه برقرار کنند. در این جاست که هنر جلوه‌های جهانی خود را نشان می‌دهد... باید روایت‌های معنوی را، که هم دغدغه انسان شرقی و هم غربی است؛ تحت پوشش خود قرار دهد» (بلخاری، ۱۳۸۸: ۱۷۵). این جاست که دغدغه‌های معنوی می‌تواند زبان جهانی هنر اسلامی را یاری رسان باشد چون که «هنر اسلامی با ویژگی‌های معنوی توسعه داده شده است» (Muhammad Saeed, 2011: 227). این پژوهش در صدد است با بازخوانی هویتی معناگرایانه در دل اندیشه آخرالزمانی مهدویت به بازخوانی تصویرسازی و امکانات تصویرسازی وجوه مختلف ابعاد هویتی و شخصیتی حضرت مهدی موعود علیه السلام بپردازد. در این راستا چون هنر اسلامی و وجوه مختلف شخصیتی حضرت پتانسیل فراوانی را جهت تصویرسازی داراست و از سوی دیگر این تصویرسازی نباید مخدوش‌گر بعد قدسی حضرت و منافای اندیشه‌های شرعی و فقهی اسلامی باشد؛ این امر ظرافت و حساسیت خاصی را نیز می‌طلبد. با توجه به تصویرسازی‌های متعددی که در قالب‌های گوناگون از شخصیت‌های معصومین علیهم السلام در هنر اسلامی صورت گرفته است؛ بعد از ارائه توصیفات، اطلاعات به صورت تحلیلی مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهند گرفت تا

راهگشای ما در این مهم باشند.

پیشینه پژوهش

پیشینه این تحقیق را متناسب با مورد تحقیق می‌توان به چهار صورت در قالب جدول شماره یک دسته‌بندی نمود.

جدول شماره ۱: دسته‌بندی تحقیقات صورت گرفته در مورد پیشینه تحقیق (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

حالت	عنوان	توضیح
الف	تحقیقاتی و پژوهش‌هایی که در متون قرآنی و دینی به امر تصویرسازی و به نوعی تأیید آن - حداقل با شریعی - پرداخته‌اند	موارد در متن قرآن کریم / متون دینی / روایات / احادیث مذهبی / سنت و سیره پیامبر اسلام ﷺ و معصومین علیهم‌السلام
ب	تصویرسازی‌هایی که در بستر تمدن اسلامی از حضرات معصومین علیهم‌السلام صورت گرفته است	تصویرسازی‌های صورت گرفته از حضرات معصومین علیهم‌السلام در تمدن اسلامی / تصاویر معراج پیامبر ﷺ / تصویرسازی‌های معصومین علیهم‌السلام در چاپ سنگی / تصویرسازی‌های معصومین علیهم‌السلام در جشنواره‌های هنری / تصویرسازی‌های پیامبر اسلام ﷺ در قالب‌های مختلف / فضا سازی‌های بصری از معصومین در محیط‌های و قالب‌های مختلف
ج	تحقیقاتی که به تصویرسازی به طور عام در تمدن اسلامی و به طور خاص به تصویرسازی شخصیت معصومین پرداخته شده است	مقالات و کتب و تحقیقات مدون محققان داخلی و خارجی که به مقوله تصویرسازی معصومین علیهم‌السلام از ابعاد مختلف نگریسته‌اند
د	فتاوی علمای اعظام و آیات و مراجع تقلید در امر تصویرسازی معصومین علیهم‌السلام و نیز برخورد فقهی بزرگان دینی با تصویرسازی مطلوب	برخورد علما و آیات و مراجع اعظام و بررسی و تحلیل نظر این بزرگان دینی در خصوص تصویرسازی معصومین و بررسی و اخذ استفتای این بزرگان در مورد تصویرسازی معصومین علیهم‌السلام
ه	جشنواره‌هایی هنری که به ارائه آثار هنری و تصویرسازی و نقاشی به طور مستقیم یا غیرمستقیم در ارتباط با معصومین علیهم‌السلام پرداخته‌اند	جشنواره‌هایی که در سطوح مختلف فراخوان اثر داشته و به ارائه آثار هنری مرتبط برای تصویرسازی معصومین علیهم‌السلام پرداخته‌اند؛ نیز می‌تواند منبع خوبی برای مبانی نظری عملی باشد

الف) تحقیقاتی و پژوهش‌هایی که در متون دینی و قرآنی به امر تصویرسازی و به نوعی تأیید آن - حداقل با شریعی - پرداخته‌اند

هم در متن قرآن کریم و هم در متن روایات دینی مواردی حاکی از تأیید تصویرگری و تصویرپردازی حداقل در شریعی که یاری‌گردین الهی و کمک به حکومت صالحین

باشد به چشم می خورد که برخی از آنها در جداول شماره ۲ و ۳ اشاره می شود.

جدول شماره ۲: اشاره به برخی آیات قرآنی در مورد تصویرگری (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

سوره و آیه مربوطه	متن عربی	متن فارسی	مفاد مرتبط با تصویرگری
سوره حشر آیه ۲۴	هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	اوست خدای خالق نوساز صورتگر [که] بهترین نام‌ها [وصفات] از آن اوست آنچه در آسمان‌ها و زمین است [جمله] تسبیح او می‌گویند و او عزیز حکیم است	صورتگری / خلاقیت / نوسازی / تصویرگری تازه و نوبه نو
سوره آل عمران آیه ۶	هُوَ الَّذِي يَصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	اوست کسی که شما را آن گونه که می‌خواهد در رحم‌ها صورتگری می‌کند هیچ معبودی جز آن توانای حکیم نیست	صورتگری خداوند / صورتگری انسان‌ها توسط خداوند
سوره تغابن آیه ۳	خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ	آسمان‌ها و زمین را به حق آفرید و شما را صورتگری کرد و صورت‌های‌تان را نیکوآراست و فرجام به سوی اوست	صورتگری زیبا / بازگشت به سوی خداوند /
سوره سبا آیه ۱۳	يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ	برای او هر چه می‌خواست: از نمازخانه‌ها و مجسمه‌ها و ظروف بزرگ مانند حوضچه‌ها و دیگ‌های جسیبیده به زمین می‌ساختند. ای خاندان داوود، شکرگزار باشید. و از بندگان من اندکی سپاسگزارند	تصویرگری در زمان حکومت صالحان /

جدول شماره ۳: اشاره به برخی موارد در سنت و سیره و روایت معصومین علیهم‌السلام که بیانگر نوعی تایید تصویرگری لااقل در شرایط خاص است (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

معصوم	متن	مفاهیم مورد استفاده مرتبط با تصویرسازی
حضرت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم	در جریان فتح مکه گزارش‌های متعددی است که حضرت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با دو دست مبارک‌شان تمثال مریم عذرا را حفظ فرمودند (بورکهارت، ۱۳۹۳: ۱۹) «رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به محو تمامی تصاویر امر کردند، مگر تصاویر حضرت مریم علیها‌السلام و حضرت عیسی علیه‌السلام » (ازرقی، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ۱۶۷)	حفظ تصویرگری بزرگان دینی توسط حضرت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم
حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام	مرد برصورت (عکس و نقاشی) و فرشی که بر آن نقش صورت باشد نماز نگذارد، ولی جایز است که صورت زیردو پایش قرار گیرد (به نحوی که دیده نشود) یا پوششی بر آن افکنند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶: ۱۱۷)	اصل تصویر و تصویرسازی نفی نشده است بلکه ذکر شده که نباید بر آن نماز گذارد
حضرت امام جعفر صادق علیه‌السلام	ای مفضل! این رنگ‌آمیزی‌های گوناگون و دقیق و هماهنگ که در طاوس‌ها و کبک‌ها می‌بینی و گویا با قلم نقاشی	توجه به تصویرگری و نقاشی در طبیعت

معصوم	متن	مفاهیم مورد استفاده مرتبط با تصویرسازی
	بی مانند بر آنها نقش بسته چگونه می شود از اهمال و بی تدبیری ناشی شود و خود به خود و بی هدف پدید آید (مفضل ابن عمر، ۱۳۷۷: ۱۱۰)	
حضرت امام جعفر صادق علیه السلام	«به ابوعبدالله صادق علیه السلام گفتم: من تعهد می کنم که زیوری بسازم و قسمتی از آن خاتم کاری است. با استاد خاتم کار مذاکره می کنم و در برابر مبلغی تعهد می گیرم که نقاشی و خاتم کاری آن را عهده دار شود. ولی موقع محاسبه، دته می کنم و با مبلغی کمتر، رضایت او را حاصل می کنم. این تعهد با این نحوه عمل چه صورت دارد؟ ابوعبدالله گفت: آیا نقاش خاتم کار از دل و جان به کمتر از مبلغ رضا می دهد؟ من گفتم: آری. ابوعبدالله گفت: مانعی ندارد» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۴، ۴۴۳)	معصوم علیه السلام عمل نقاشی را که در متن حدیث ذکر شده را نفی نکرده است پس می توان تأییدی ضمنی در مورد این امر نقاشی و تصویرسازی به دست آورد
حضرت امام جعفر صادق علیه السلام	امام صادق علیه السلام : ... درباره صنعت ها (باید بگویم): صنعت هایی که مردم می آموزند یا آنها را به دیگران تعلیم می دهند، مانند نوشتن و حسابداری و بازرگانی و زرگری و سراجی (زین سازی) و بنایی و بافندگی و گازی و دوزندگی و تصویرسازی غیرجاندار، و انواع وسایل و ابزاری که مردمان به آنها نیاز دارند و از آنها استفاده می کنند، و سامان یابی زندگی شان به آنهاست و نیازهای گوناگون شان با آنها برآورده می شود (همه جایز است و باید باشد) (حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۵، ۵۳۳)	جایز بودن نقاشی و لزوم بودن نقاشی

ب) تصویرسازی هایی که در بستر تمدن اسلامی از حضرات معصومین علیهم السلام صورت گرفته است

تصویرسازی از حضرات معصومین علیهم السلام در تمدن اسلامی عملاً پیشینه ای طولانی داشته است و مصادیق متعدد و شیوه های متعددی از تصویرسازی معصومین علیهم السلام در تمدن اسلامی وجود دارد که به برخی از آنها در جدول شماره ۴ اشاره شده است.

جدول شماره ۴: برخی از کتاب‌ها و مواردی از تصویرسازی حضرات معصومین علیهم‌السلام در تمدن اسلامی (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

نمونه تصویرسازی‌های معصومین علیهم‌السلام	توضیح	نمونه کتاب‌ها یا مکاتب هنری مرتبط / برخی توضیحات مرتبط
تصویرسازی مرتبط با حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم	تصویرسازی معراج حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم / تصویرسازی داستان‌های حضرت / تصویرسازی محیط زندگی حضرت / تصویرسازی زندگی یاران حضرت / تصویرسازی معجزات حضرت	نسخه‌های متعددی از معراج پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در ایران و همه کشورهای اسلامی با تنوع سبکی زیاد وجود دارد / «از آن‌جا که عظمت و بزرگی واقعه معراج برای تمام مسلمانان اتفاقی بزرگ و عظیم است، برای هنرمندان نیز این موضوع با اهمیت بوده و سعی در به تصویر کشیدن آن در همه زمان‌ها داشته‌اند» (خداداد و اسدی، ۱۳۸۹: ۴۹) / روایت‌های تصویرگری از پیامبر / دلائل النبوة یا شمایل نبوی / حلیة النبی / جامع التواریخ / مصور کردن چهره پیامبر / مصور کردن پیامبر و اصحاب پیامبر در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای / مصور کردن اصحاب و یاران و محیط زندگی پیامبر در کتاب‌های دینی و کتب داستانی کودکان و نوجوانان (اکرمی، ۱۳۹۶) / مجمع التواریخ / نگاره‌های حبیب السیر (نورانیان و دلبری و باغستانی کوزه‌گر، ۱۳۹۹) / تصویرگری‌های متعدد نگارگری از داستان‌ها و روایت‌های زندگی پیامبر / تصویرگری شمایل پیامبر در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار (بوذری، ۱۳۸۹) / مجموعه ارزشمندی از کتاب‌های چاپ سنگی با موضوع حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم مانند مفتاح النبوة، الکوکب الدری فی احوال النبی، حیات فخرکائنات، معارج النبوة فی مدارج الفتوة، میزان السماء و حقایق ناصری نیز وجود دارد
تصویرسازی مرتبط با حضرت امیرالمؤمنین حضرت علی علیه‌السلام	تصویرسازی زندگی حضرت امیر / تصویرسازی ولایت و غدیرغم / تصویرسازی محیط زندگی حضرت / تصویرسازی زندگی یاران حضرت / تصویرسازی معجزات حضرت	نسخه‌های متعددی از تصویرسازی دوران زندگی و جنگ‌ها و دلیری‌ها و نیز رخ واقعه ولایت امیر در کتاب‌های مختلف تاریخی خصوصاً شیعی وجود دارد که امکان بسترسازی هنری را فراهم می‌کند / نگاره‌های حبیب السیر (نورانیان و دلبری و باغستانی کوزه‌گر، ۱۳۹۹) که تصاویری از حضرت امیر را نیز نگارگری کرده است / نسخه خطی خاوران‌نامه که «این کتاب یک نسخه مذهبی

نمونه کتاب‌ها یا مکاتب هنری مرتبط / برخی توضیحات مرتبط	توضیح	نمونه تصویرسازی‌های معصومین علیه السلام
- حماسی در وصف فضائل و رشادت‌های امام علی علیه السلام در قالب بیان حوادث و وقایع زندگی ایشان است» (صداقت ۱۳۸۵) / نسخه‌های متعدد چاپ سنگی و چاپ سربی «حمله حیدری» نیز حاوی تصاویری از جنگ‌ها و رشادت‌های حضرت امیر بوده است. این کتاب خطی ارزشمند تصاویر متعددی از دیگر معصومین را هم دارد که به برخی از جدول شماره ... اشاره شده است		
واقعۀ عظیم عاشورا و قیام حضرت امام حسین علیه السلام همواره منبعی برای تصویرپردازی‌های متعددی در جهان اسلام به طور اعم و جهان تشیع علی‌الخصوص بوده است / نسخه‌های خطی متعددی در کتاب‌های چاپ سنگی نظیر «اسرارالشفاده» و «طوفان البکا» و «حمله حیدری»، نیز حاوی تصاویر متعددی از زندگانی و شهادت حضرت و نیز صحنه پردازی‌های متعدد حضرت اباعبدالله و یاران باوفای شان در طی واقعۀ بزرگ عاشورا می‌باشد / علاوه بر نقاشی‌های چاپ سنگی و سربی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای نیز پرده‌های نقاشی متعددی براساس زندگی و قیام حضرت امام حسین علیه السلام به تصویر کشیده شده است	تصویرسازی‌های مرتبط با واقعۀ عظیم عاشورا / تصویرسازی داستان‌های حضرت / تصویرسازی محیط زندگی حضرت / تصویرسازی زندگی یاران عاشورائی حضرت / تصویرسازی مرتبط با حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام	تصویرسازی مرتبط با حضرت امام حسین علیه السلام

لازم به ذکر است که به قول تولستوی «تنوع احساسات که ناشی از شعور دینی‌اند؛ بی‌پایان است و همه این احساسات تازه‌اند» (تولستوی، ۱۳۸۳: ۸۴) همه احساسات دینی نقش بسته بر هنر تصویرگری ائمه معصومین، با گذر زمان هنوز طراوت تازگی خود را حفظ کرده است. علاوه بر این گاهی تصویرسازی‌هایی حتی در برخی بناهای خاص تاریخی نیز به چشم می‌خورد. نظیر «سردر بقعه امامزاده شاهزاده غریب شیراز» (سیف، ۱۳۹۰) که حاوی تصویری کامل از حضرت امیر علیه السلام و تصاویر متعددی از روایت داستانی واقعۀ عاشورا است.

ج) تحقیقاتی که به تصویرسازی به طور عام در تمدن اسلامی و به طور خاص به تصویرسازی شخصیت معصومین علیه السلام پرداخته شده است

برخی تحقیقات تئوریکی که به تصویرسازی به طور عام در تمدن اسلامی و نیز تصویرسازی شخصیت معصومین به طور خاص پرداخته‌اند، به اختصار معرفی می‌گردد:

- سیلا ابدو^۱ (2018). سیلوابدو در مقاله‌ای تحت عنوان «اسلام و فلسفه: مساله شکل در اسلام و نقاشی شیشه معکوس سنگالی»،^۲ ضمن اشاره به فلسفه شکل و صورت در اسلام، به بیان کالبدی بروز هنری این بحث در روی شیشه پرداخته و سیر معنایی تحول آن را هم در روزگار امروز در سنگال بحث کرده است.

- خسرونژاد پدram^۳ (2012). خسرونژاد پدram، «عضو پژوهشگر گروه انسان‌شناسی اجتماعی در دانشگاه سنت اندروز اسکاتلند»،^۴ در پژوهشی که به صورت کتاب تحت عنوان فرهنگ هنر و فرهنگ شیعه‌گری ایران. فرهنگ و آئین مذهبی در شیعه اسلامی^۵ در قالب یک کار تیمی ارائه شده است؛ به بررسی ابعاد مختلف هنری فرهنگ هنر شیعی و شمایل‌نگاری و سمبل‌شناسی در هنر شیعی ایران و دنیای اسلام پرداخته‌اند.

- مازرولف اولریش^۶ (2012). مازرولف اولریش در مقاله‌ای تحت عنوان «بازنمایی تصویری مضامین شیعی در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار»^۷ که در همان کتاب «فرهنگ هنر و فرهنگ شیعه‌گری ایران. فرهنگ و آئین مذهبی در شیعه اسلامی»، به چاپ رسیده است؛ به بررسی معانی و مفاهیم به کار رفته در بستر شکلی تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجاریه پرداخته است که عمدتاً در بردارنده داستان‌های زندگی پیامبر ﷺ و امام علی علیه السلام و حضرت امام حسین علیه السلام و نیز تصویرگری‌های واقعه عاشورا است.

- گرابر کریستن^۸ (2009). گرابر کریستی در مقاله‌ای تحت عنوان «بین لوگوس (کلمه)

1. Sylla Abdou
2. Islam and Philosophy: The Question of Figuration in Islam and Senegalese Reverse Glass Painting
3. Khosronejad Pedram
4. Department of Social Anthropology at the University of St Andrews, Scotland
5. THE ART AND MATERIAL CULTURE OF IRANIAN SHI'ISM. ICONOGRAPHY AND RELIGIOUS DEVOTION IN SHI'I ISLAM
6. Marzolph Ulrich
7. The Pictorial Representation of Shi'i Themes in Lithographed Books of the Qajar Period
8. GRUBER CHRISTIANE

و روشنایی (نور): نمایش های پیامبر محمد در نقاشی های اسلامی»^۱ که در نشریه بین المللی معتبر مقرنس^۲ در سال ۲۰۰۹ به چاپ رسیده است؛ به بیان متعدد تصویرنگاری های پیامبر اسلام ﷺ در تمدن اسلامی تا دوران معاصر پرداخته است. بیان تصویری پیکره های متعدد به تصویر درآمده حضرت پیامبر ﷺ در تمدن اسلامی به لحاظ شکلی و کلامی، بررسی اولین تصاویر نقاشی شده از حضرت پیامبر ﷺ در تمدن اسلامی، بهره گیری از کلام تصویرسازی شده برای تجسم پیامبر به لحاظ شکلی، از استفاده از منطق کلامی عقلی تا بهره گیری تصویرپردازی به شکل نور و روشنایی، در تصویرپردازی بصری چهره رسول اکرم ﷺ، از مهم ترین موارد مطرح شده در مقاله فوق بوده است.

- باقچی سرپیل^۳ (۲۰۰۴). باقچی سرپیل در مقاله ای تحت عنوان «تصاویر کهن برای نوشته ها و متون جدید. تاصویر سرگردان در کتاب اسلامی»^۴ که در نشریه بین المللی معتبر مقرنس، در سال ۲۰۰۴ به چاپ رسیده است؛ به بحث وابستگی مستقیم و غیرمستقیم تصاویر نقاشی شده جهان اسلام به روایت های متنی و شفاهی پرداخته است. به عنوان مثال در این تحقیق ذکر شده است که یکی از مهم ترین منابع الهام موضوعی نقاشی اسلامی عمدتاً شاهکارهای ادبیات فارسی بوده اند. قوانین شمایل نگارگری اسلامی براساس کپی مکرر متون اصلی و گردش آزادانه شبکه های متقابل تصاویر ایجاد شده است. از یک طرف، صحنه ها، تصاویر، تنظیمات و نمادهایی که در اطراف این مدل ها ساخته شده اند مبتنی بر تفسیر تصویری متن فوق بوده اند و این مقاله به تحلیل تصاویر متعددی از هنر اسلامی بر طبق نظر پیشنهادی خود پرداخته است.

- نواب سید محمد حسین و همرازده ایبانه مهدی و جهانگشا هادی (۱۳۹۵). مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر که به کوشش نامبردگان در مدرسه اسلامی هنر قم با مقدمه بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با دست اندرکاران همایش مذکور به چاپ رسیده است؛ بحث های متعددی در حیطه فقه هنر مطرح شده است که

1. BETWEEN LOGOS (KALIMA) AND LIGHT (NÜR): REPRESENTATIONS OF THE PROPHET MUHAMMAD IN ISLAMIC PAINTING

2. Muqarnas

3. Bağcı Serpil

4. Old Images for New Texts and Contexts: Wandering Images in Islamic Book

مباحث فقهی پژوهش حاضر را به لحاظ تئوریکی می‌تواند پوشش دهد.

- سعیدی زاده محمد جواد و آیت الله علیدوست ابوالقاسم (۱۳۹۵). محمد جواد سعیدی زاده به همراه آیت الله ابوالقاسم علیدوست در مقاله‌ای که با عنوان «تأثیر فقه بر شکل‌گیری پوشیه در شمایل‌های پیامبر ﷺ و ائمه‌های معصومین علیهم‌السلام در ایران صفوی»، از مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر، در سال ۱۳۹۵ ارائه کرده‌اند؛ با توجه به این‌که تا پیش از دوره صفوی، نگارگران چهره پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام را به وضوح تصویر کرده‌اند ولی در عصر صفوی شمایل‌های ایشان را با نقاب به تصویر کشیده‌اند؛ به طرح سوال این‌که آیا تأثیر فقه سبب شده است هنرمندان دست به اضافه کردن عنصر پوشیه به نگاره‌های خود بزنند یا نه؟ پرداخته‌اند.

- اعرافی علیرضا (۱۳۹۰). علیرضا اعرافی استاد حوزه در کتابی تحت عنوان مجسمه و نقاشی که در حیطه فقه نو و از سری بحث‌های فقه هنر می‌باشد؛ به بیان بحث «تصویر» که در فقه سابقه داشته و در کتاب مکاسب محرمه، مورد بحث قرار می‌گیرد؛ پرداخته است. این کتاب در حقیقت تقریر درس‌های استاد اعرافی در بحث فقه هنر است که به کوشش و تقریر احمد عابدین زاده از شاگردان استاد اعرافی، به چاپ رسیده است.

- عمرانی سید ابوالحسن (۱۳۹۰). سید ابوالحسن عمرانی در کتابی تحت عنوان اسلام و هنرهای زیبا به بیان خواستگاه هنر و زیبایی در دین، انواع هنرها و رابطه آن با اسلام، بحث دین و ارتباطات تصویری، فرایند اجتماعی هنرهای اسلامی پرداخته است. این کتاب توسط مؤسسه بوستان کتاب، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم به چاپ رسیده است.

- گواهی زهرا (۱۳۹۰). زهرا گواهی، استادیار دانشگاه پیام نور در کتابی با عنوان اندیشه‌های فقهی در عرصه هنر، که توسط انتشارات به نشر مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است؛ به بحث نقاشی در اندیشه فقیهان و نیز آرای فقیهان معاصر در امور هنری پرداخته است.

- رجبی فاطمه (۱۳۹۶). فاطمه رجبی در کتاب خود تحت عنوان جلوه‌های هنر شیعی در نگاره‌های عصر صفوی، که مبتنی بر تحقیق در دونه‌سخه خطی حبیب السیر و احسن الکبار بوده است؛ به بیان هنر ولایی به عنوان ماهیت هنر شیعی و نیز بررسی مضامین هنر شیعی در هنر عهد صفوی پرداخته است.

- بستانی محمود (۱۳۷۱). محمود بستانی در کتابی که با نام *اسلام و هنر*، توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، به چاپ رسیده است؛ بحث‌های متنوعی چون بررسی عمومی هنر و تعهد در تمدن اسلامی، عناصر و اشکال هنری، ارزیابی و نقد هنری، هنر در متون قرآنی و اسلامی، را براساس بن‌مایه‌های تعالیم اسلامی، طرح نموده است.

- امیدوار رحمت‌الله (۱۳۸۹). رحمت‌الله امیدوار در کتابی تحت عنوان *خورشید در قاب*. *تصویرگری معصومین در سینما*، به بحث تصویرگری معصومین و شبه معصومین در صنعت سینما پرداخته است. در این بحث به حضور تصویری معصوم در پرده سینما و نیز بازیگری رایانه‌ای و تصویرگری معصوم علیه السلام در سینمای انیمیشن نیز پرداخته شده است.

- سید کریمی حسینی سیدعباس (۱۳۹۳). سیدعباس سیدکریمی حسینی در کتابی تحت عنوان *تصویر و مجسمه سازی در فقه شیعی*، به بحث آرای فقه شیعه و فقه عامه در این مسئله و نیز دلیل اجماع و فروع حرمت و هم‌چنین بررسی و نقد ادله حرمت اقتنا^۱، ذکر شده است.

- طباطبائی سید محمدهادی (۱۳۹۳). سید محمدهادی طباطبائی دانش‌آموخته رشته ادبیات نمایشی دانشکده صداوسیما قم در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «بررسی کارکردهای غیاب در پرداختن به شخصیت معصومین علیهم السلام برای نگارش فیلمنامه»، استفاده از تکنیک غیاب را در بازنمایی ابعاد زندگی معصوم علیه السلام در سینما و تلویزیون توضیح می‌دهد.

لازم به ذکر است که علاوه بر منابع ذکر شده؛ متون و مقالات علمی متعددی در بحث‌های خاصی چون تصویرپردازی‌های معراج حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله موجود بوده است که در این پژوهش به دلیل گستردگی منابع تئوریک این بحث، از آنها صرف نظر شده است.

د) فتاوی علمای اعظام و آیات و مراجع تقلید در امر تصویرسازی معصوم علیه السلام / و نیز برخورد فقهی بزرگان دینی با تصویرسازی مطلوب
برخی از فتاوی علمای اعظامی و مراجع تقلیدی که در امر تصویرسازی از معصوم علیه السلام

۱. اقتنا در فرهنگ عمید به معنای فراهم آوردن و گرد آوردن آمده است (عمید، ۱۳۹۰: ذیل واژه اقتنا).

نظرات شان را بیان فرموده‌اند در جدول شماره ۵ اشاره شده است.

جدول شماره ۵: برخی از نظرو فتوای علمای اعظام در مورد تصویرسازی حضرات معصومین علیهم‌السلام (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

شخصیت دینی	نظر شخصیت دینی	ارتباط نظر با بحث تصویرسازی معصوم علیهم‌السلام
آیت‌الله العظمی بروجردی	هرگونه صنعتی را که بندگان فراگیرند یا به دیگران آموزش دهند، مانند نویسندگی، ... نقاشی اجسام بی‌روح، ساختن ابزارهایی که مردم در منافع‌شان به آنها نیاز دارند و کارهای‌شان به آنها استوار است و به وسیله آنها به نیازهای‌شان دست می‌یابند. پس ساختن و آموزش و کار کردن با آنها و در آنها برای خود و دیگران حلال است. هرچند آن صنعت و آن ابزار گاهی در جهت فساد و گناه به کار گرفته می‌شود و به حق و باطل کمک می‌کند، پس ساختن و آموزش آن اشکالی ندارد (بروجردی، منابع فقه شیعه ترجمه جامع احادیث شیعه، ۱۳۸۶: ج ۲۲، ۳۲۷)	نقاشی و به خصوص نقاشی اجسام بی‌روح حلال شمرده شده است
آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی)	حکم شرعی عکس‌های منسوب به امامان چیست؟ این کار فی نفسه از نظر شرعی اشکال ندارد، به شرط این که مشتمل بر اموری که از نظر عرف اهانت و بی‌احترامی محسوب می‌شود، نبوده و با شأن این بزرگواران منافات نداشته باشد (https://www.islamquest.net/fa/archive/question/fa694)	فی‌النفسه تصویرسازی از معصوم ایرادی ندارد / توجه به عدم بی‌احترامی
آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی)	ساخت عروسک و مجسمه و نقاشی و ترسیم چهره موجودات زنده اعم از گیاهان، حیوانات و انسان چه حکمی دارد؟ خرید و فروش و نگهداری و ارائه آنها در نمایشگاه چه حکمی دارد؟ ساخت مجسمه و نقاشی و ترسیم چهره موجودات و لو ذی روح اشکال ندارد. هم چنین خرید و فروش و نگهداری نقاشی و مجسمه جایز است و ارائه آنها در نمایشگاه هم اشکال ندارد (خامنه‌ای، رساله اجوبه استفتائات، ۱۳۹۵: ۲۲۷ ذیل نقاشی و مجسمه‌سازی)	ترسیم و نقاشی چهره موجودات زنده و ارائه آنها در نمایشگاه ایرادی ندارد
آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی (مدظله العالی)	حکم تصویرسازی از انبیاء و امامان معصوم علیهم‌السلام پرسش: نظر حضرت عالی درباره تصویرسازی از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم و امامان معصوم و یا انبیای الهی چیست؟ پاسخ: هرگاه تصویر و عکس موجب اهانت به مقام آن بزرگواران	فی‌النفسه تصویرسازی از معصوم ایرادی ندارد / توجه به عدم بی‌احترامی

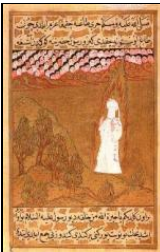
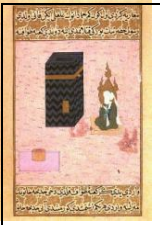
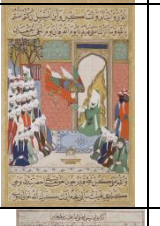
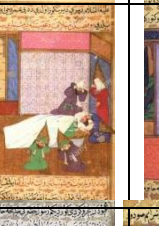
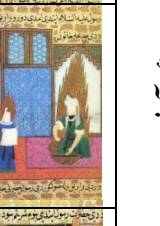
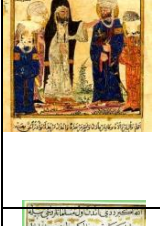
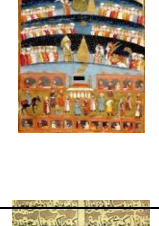
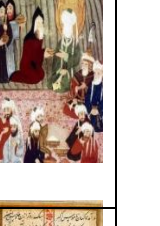
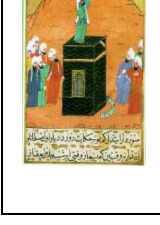
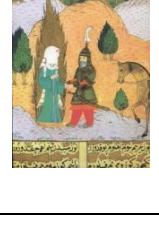
۱. جامع احادیث شیعه اثر ماندگار و جاودان آیت‌الله العظمی سیدالفقها والمجتهدین حاج حسین طباطبایی بروجردی است که در یک طرح ابتکاری، بالغ بر صد کتاب و منبع روایی فقه شیعه را علاوه بر آیات الاحکام قرآنی در تمام مباحث و عناوین فقهی، تنظیم و تبویب کرده است. محققان و پژوهشگران با مطالعه جامع احادیث شیعه به منابع دست اول فقه شیعه می‌رسند و تقریباً بدون هیچ کم و کاستی از متون قرن دوم تا قرن چهاردهم هجری مطلع می‌شوند (از ص ۱۳ همان کتاب).

شخصیت دینی	نظر شخصیت دینی	ارتباط نظر با بحث تصویرسازی معصوم علیه السلام
	نباشد، و نسبت قطعی به آنها داده نشود، اشکالی ندارد (منبع سایت پایگاه اطلاع رسانی دفتر آیت الله مکارم شیرازی: https://makarem.ir)	
آیت الله العظمی تبریزی رحمه الله	حکم شرعی عکس های منسوب به امامان چیست؟ اگر مقصود این است که تذکرو یادآوری آن بزرگواران باشد مانعی ندارد، ولی اگر معتقد باشد که این عکس های واقعی ائمه علیهم السلام است، این عقیده صحیح نیست و خطاست (https://www.islamquest.net/fa/archive/question/fa694)	تذکرو یادآوری بزرگان از طریق عکس مانعی ندارد

هـ) جشنواره هایی هنری که به ارائه آثار هنری و تصویرسازی و نقاشی به طور مستقیم یا غیرمستقیم در ارتباط با معصومین علیهم السلام و... پرداخته اند

برخی از جشنواره های هنری در امر تصویرسازی برای معصوم اقدام به برگزاری جشنواره های هنری در کشور نموده اند و آثار مدون ارائه شده شان، چاپ نیز شده است. نظیر منتخبی از آثار اولین و دومین دوسالانه تصویرگری نیایش توسط آستان قدس رضوی.

جدول شماره ۶: مصادیق تصویرسازی حضرت رسول اکرم ﷺ در کتب نگارگری اسلامی (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

جدول شماره ۷: مصادیق تصویرسازی ائمه معصومین علیهم السلام براساس کتاب چاپ سنگی طوفان البکا (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

جدول شماره ۸: مصادیق تصویرسازی ائمه معصومین علیهم السلام براساس نسخه دیگری از کتاب چاپ سنگی طوفان البکا (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

براساس بررسی جداول شماره‌های شش و هفت و هشت، مشاهده می‌شود که تصویرپردازی شخصیت معصوم در کتب قدیمی و کتب چاپ سنگی عمدتاً براساس نشان ندادن صورت یا به عبارتی نشان دادن صورت سفید، هاله نور دور سر، شعاع‌های نورانی پیرامون سر، نشان دادن برقع بر صورت افراد، پرهیز از نشان دادن صورت و در موردی نشان ندادن صورت صورت، نشان دادن شخصیت معصوم از پشت سر بوده است. البته لازم به ذکر است که در آثار نگارگری در دوران ماقبل صفویه در مواردی نشان دادن صورت چهره پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و نیز نشان دادن چهره معصومین وجود داشته است. ولی در آثار تصویری چاپ سنگی عمدتاً از نشان دادن چهره معصوم به صورت آشکار با شیوه‌های تصویری گفته شده پرهیز می‌شده است. البته لازم به ذکر است که چهره اصحاب ائمه و یاران ائمه نشان داده شده و فقط به تصویرپردازی هاله سرو دایره نورانی دور سرافرارد اکتفا شده است. منتها در مورد فرد معصوم و شبه معصوم عمدتاً تلاش شده است تا از نشان داده مستقیم صورت و چهره به صورت مستقیم پرهیز شود. در تمدن اسلامی چون تاکید بر «دوره شاگردی و نظام صنفی» (آیروین، ۱۳۸۹: ۱۹۰) و نیز خلق هنریگانه و هم‌چنین وحدت حوزه فکری، بوده است؛ لذا بسیاری از مفاهیم و قالب‌های هنری مدام تکرار شده است. به عبارتی روحی از وحدت در درون هنر اسلامی و شیوه‌های در ظاهر تکرار آلود هنر اسلامی وجود داشته است که وحدت بخشی این هنر را نیز تضمین می‌کرده است. به بیان دیگر «هنر اسلامی و ماهیت وحدت بخش آن قابل

انکار نیست» (Nasr, 1987: 3). هنری که در پی نزدیک شدن به قرب الهی بودن است. «ویژگی‌های اصلی هنر... اسلامی این است که هنرمند با آثار هنری خود سعی می‌کند... به خداوند متعال... نزدیک شود» (Amini Golestani, 2015).

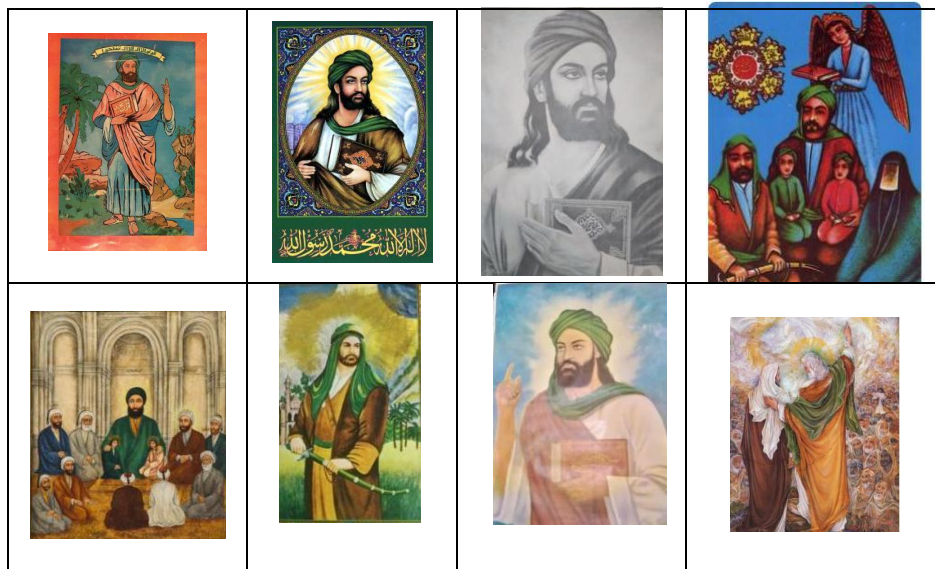
جدول شماره ۹: مصادیق تصویرسازی ائمه معصومین علیهم‌السلام براساس کتاب چاپ سنگی اسرارالشهادة (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

لازم به ذکر است در مواردی به تقلید از آموزه‌های غربی تلاش‌هایی در راستای نشان دادن صورت و صورتگری چهره پیامبر اسلام ﷺ و حضرات معصومین صورت گرفته است که عمدتاً به دلیل نگاه منفی متشرعین و علمای اعظام تداوم نیافته است. البته لازم به ذکر است این بحث در نقاشی قهوه‌خانه‌ای نیاز به مطالعه و پژوهش‌های بیشتری دارد چون مبانی و مبادی هنر قهوه‌خانه‌ای دارای منظر فکری دیگری است که فعلاً در این پژوهش مدنظر نمی‌باشد.

جدول شماره ۱۰: مصادیقی از تصویرسازی چهره پیامبر اسلام ﷺ (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

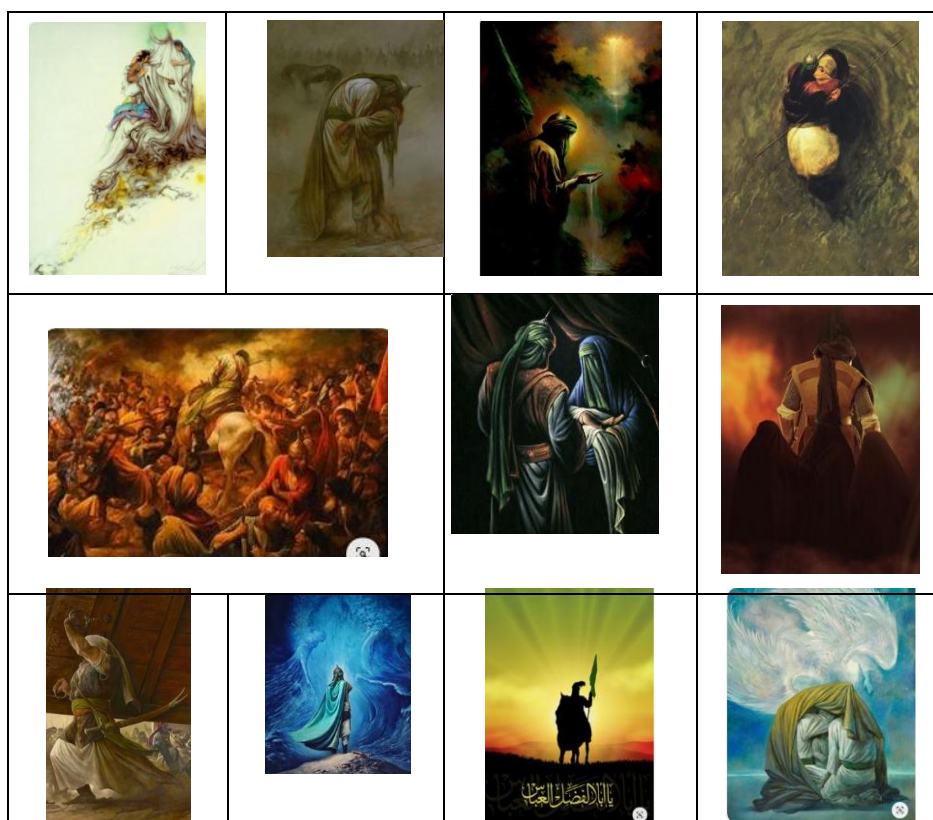

بدیهی است که نشان دادن صورت در تصویرسازی از حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه‌ه و اکیداً رد می‌باشد و نمی‌توان از این شیوه در تصویرسازی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه‌ه استفاده نمود.

تصویرسازی بصری با نشان ندادن صورت معصوم علیه السلام

در برخی از تصویرسازی های بصری از ائمه معصومین علیه السلام تلاش شده است تا صورت معصوم علیه السلام نشان داده نشود. نشان دادن از پشت سر، عدم نمایش صورت، تصویرسازی به نحوی که الزاماً نیازی به نمایش صورت نباشد و در عین حال معنا و مفهوم مدنظر را برساند، از شیوه های تصویرپردازی به این صورت بوده است.

جدول شماره ۱۱: مصادیقی از تصویرسازی معصوم علیه السلام در دوره معاصر، بدون نیاز به نشان دادن صورت (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده براساس تصاویر سایت <https://www.pinterest.com>)

تصویرسازی بصری با سفید نشان دادن صورت معصوم علیه السلام

در برخی از تصویرسازی های بصری از ائمه معصومین علیه السلام با تبعیت از نمونه های کهن تصویرسازی معصومین علیه السلام، صورت معصوم علیه السلام نشان داده شده است؛ منتها رنگ صورت معصوم علیه السلام سفید است. این شیوه کمترین چالش را داشته و عموماً نیز از سوی

مردم و مراجع تقلید مورد قبول واقع شده است.

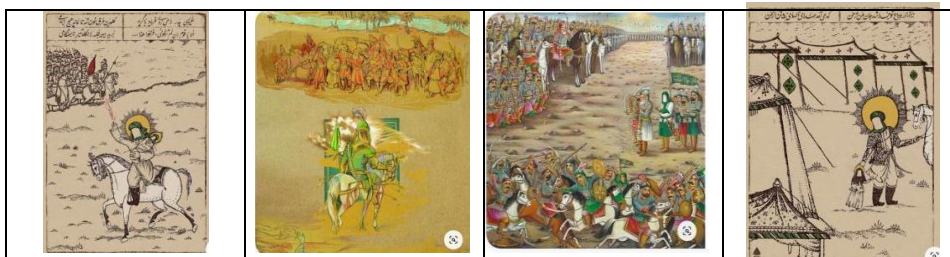
جدول شماره ۱۲: مصادیقی از تصویرسازی معصوم علیه السلام در دوره معاصر، با سفید نشان دادن صورت (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده براساس تصاویر سایت <https://www.pinterest.com>)

تصویرسازی بصری با بهره‌گیری بصری از تصویرسازی‌های نمونه‌های کهن

یکی از شیوه‌های تصویرسازی صورت معصوم علیه السلام در دوره معاصر بهره‌گیری از شیوه‌های کهن تصویرسازی هم‌چنین بهره‌گیری از شیوه‌های مشابه ترسیمی و تصویرسازی کتب چاپ سنگی و کتب چاپ سری است. که نمونه‌های آن در جداول شماره‌های ۷ و ۸ و ۹ نشان داده شد.

جدول شماره ۱۳: مصادیقی از تصویرسازی معصوم علیه السلام در دوره معاصر، با بهره‌گیری بصری از تصویرسازی‌های نمونه‌های کهن (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده براساس تصاویر سایت <https://www.pinterest.com>)

تصویرسازی بصری با بهره‌گیری از متن نوشته و خط و خط نوشته

خط و خوشنویسی همواره جایگاه مهم و برجسته‌ای در هنر اسلامی و تمدن اسلامی داشته است. برخی از اندیشمندان اسلامی هم‌چون سید حسین نصر، در هنر اسلامی بیان کرده‌اند که «رسم الخط قرآن به عنوان تجسم بصری وحی الهی، از امتیاز ویژه‌ای در اسلام برخوردار است» (George, 2010: 47). از منظر دکتر نصر «خوشنویسی سرچشمه هنرهای تجسمی» (نصر، ۱۳۸۱: ۳۹) در تمدن اسلامی است. «خوشنویسی شریف‌ترین

هنر اسلامی است» (پورکهارت، ۱۳۹۰: ۱۳۷). اهمیت خوشنویسی در هنر اسلامی بدان حد است که به صورت یک سنت در هنر اسلامی درآمده است با توجه به لزوم «اهمیت توجه به سنت در فهم هنر اسلامی» (Alami, 2011) می توان میزان اهمیت و توجه به خوشنویسی در هنر اسلامی را پیش از پیش دریافت. از سوی دیگر خوشنویسی به عنوان ارتباط مستقیم داشتن با کتابت قرآن کریم، شرافتی معنایی و روحانی در هنر اسلامی دارد. از سوی دیگر از منظر برخی محققین هنر اسلامی، دانش خوشنویسی دارای باری معنایی بوده و به لحاظ سمبولیسم دارای رابطه ای معنایی با علم الحروف و علم جفر در تمدن اسلامی است (قنبری، ۱۳۹۵). در دوران معاصر نیز در حیطه هنر اسلامی نگاه به خلاقیت های هنری در حیطه خوشنویسی مورد توجه هنرمندان و نیز پژوهشگران هنری جهان اسلام واقع شده است. منجمله علی وجدان^۱ در کتابی تحت عنوان هنر مدرن اسلامی: توسعه و تداوم^۲ به بررسی پیشینه سنت های هنری غالب قبل از ۱۹۰۰ و هم چنین ارزیابی از دست دادن زیبایی شناسی سنتی تحت تأثیر فرهنگ غربی را ارائه می دهد. علی وجدان، هم چنین به تداوم و بازآفرینی هنر خوشنویسی به عنوان بیانگر هویت هنری اسلامی در کتاب خود می پردازد. برای شناخت روح واقعی هنر اسلامی و پیام و اهمیت معنوی آن، باید به شناخت صحیح اشکال اصلی روحانی هنر اسلامی هم چون خوشنویسی دست یابیم.

یکی از شیوه های بیانی تصویرسازی مناسب معصوم در تمدن اسلامی که شاید در حله نخست غریب به نظر برسد؛ بهره گیری از زبان خط و خط نوشته و خوشنویسی در تنوع های بصری چشم نواز، بنا به موقعیت خاص خود، در تمدن اسلامی بوده است. خط به تنهایی یا در کنار دیگر شاخصه های بصری به تصویرسازی هنری - معنایی معصوم در ذهن بینندگان کمک شایانی می نماید. شیوه های نگارش اسم و حدیث و متن و روایت معصوم، در حقیقت بیانی تصویرپردازی شده از معصوم را در ذهن بینندگان جاری می سازد.

1. Ali Wijdan

2. Modern Islamic Art: Development and Continuity

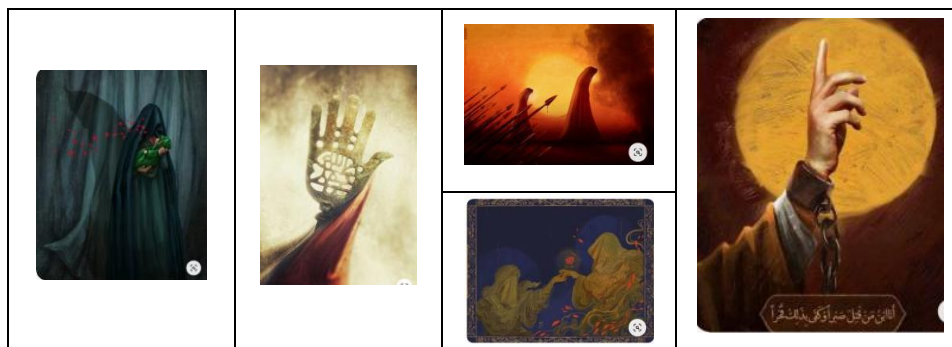
جدول شماره ۱۴: مصادیقی از تصویرسازی معصوم علیه السلام در دوره معاصر، با بهره‌گیری بصری از خط و خط نوشته و خوشنویسی (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده براساس تصاویرسایت <https://www.pinterest.com>)

تصویرسازی بصری با بهره‌گیری از زبان رموز و نماد و نشانه

در فرهنگ نمادها «نماد در معنای اولیه خود نیمه پنهان چیزی است» (chevalier, 1969: 453). در هنر اسلامی نگاه توأمان بهره‌گیری از حس درونی روحی و عواطف هنری هنرمند به همراه بار آئینی مذهبی فرهنگی معنایی دینی اسلامی دیده می‌شود. از این روست که متعالی‌ترین دیدگاه‌های ارزشی دین اسلام در هنر اسلامی همواره نمود داشته و خواهد داشت. «نقش نمادهای مذهبی این است که به زندگی انسان معنی می‌دهد» (افروغ و نوروزی طلب، ۱۳۸۹: ۱۳). نماد به معنای نماینده و نمود، نما و ظاهرکننده، معنا شده است (عمید، ۱۳۸۳: ۱۲۲۷). معادل عربی آن رمز است. واژه سمبل در فرهنگ غرب نیز به همین معناست «زبان نمادین سمبلیک زبانی است که تجربیات و احساسات درونی انسان را مانند تجربیات حسی توصیف می‌کند. در زبان نمادین دنیای بیرون مظهري است از دنیای درون یا روح و ذهن ما» (منتخب، ۱۳۸۴: ۱۱۲). یونگ در تحلیل نماد می‌گوید «واژه یا تصویر زمانی يك نماد است که متضمن چیزی در ماورا معنای آشکار و مستقیم خود باشد. نماد دارای جنبه‌ای وسیع‌تر و ناخودآگاه است» (اتحاد، ۱۳۷۹: ۱۱۷). بهره‌گیری از زبان نماد و در قالب نشانه‌ها همواره یکی از مصادیق تصویرسازی موثر در بطن هنر اسلامی بوده است. در دوره معاصر نیز بهره‌گیری از نمادها و مفاهیم خاص شیعی در طراحی تصویرسازی معاصر از معصوم نقش داشته است.

جدول شماره ۱۵: مصادیقی از تصویرسازی معصوم علیه السلام در دوره معاصر، با بهره‌گیری از مفاهیم نماد و نشانه (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده براساس تصاویر سایت <https://www.pinterest.com>)

بحث

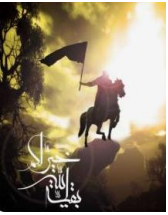
تصویرگری ائمه معصومین علیهم السلام در هنر اسلامی، از زبان و الگوها و رویکردهای خاصی برای بیان بصری خود بهره برده است. براین اساس می‌توان از تمام یا بخشی از شیوه‌های مطلوب تصویرگری معصوم علیه السلام در تصویرسازی مهدوی استفاده نمود. جدول شماره ۱۶: شیوه‌ها و الگوهای تصویرسازی معصوم علیه السلام (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

شیوه به کارگیری	آیا در تصویرسازی مهدوی می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد؟
تصویرسازی معصوم در نگارگری کهن	بلی
تصویرسازی معصوم در کتب چاپ سنگی و سربی	بلی
نشان دادن چهره معصوم به صورت تخیلی	خیر
نشان ندادن صورت معصوم علیه السلام	بلی
سفید نشان دادن چهره معصوم علیه السلام	بلی
بهره‌گیری از شیوه‌های تصویرگری کهن	بلی
بهره‌گیری از متن نوشته و خط و خط نوشته	بلی
بهره‌گیری از زبان نماد و رمز و نشانه	بلی
بهره‌گیری از تلفیقی از تمامی یا بخشی از شیوه‌های مطلوب فوق	بلی

نمودار شماره ۱: جمع‌بندی شیوه‌های تصویرسازی حضرت مهدی موعود علیه السلام

جدول شماره ۱۷: بیان مصادیقی از تصویرسازی حضرت مهدی موعود علیه السلام در دوران معاصر (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده براساس تصاویر سایت <https://www.pinterest.com>)

تصویر				
دسته‌بندی	خط نوشته - نماد - نشان ندادن صورت	خط نوشته - نماد	خط نوشته	سفید نشان دادن صورت
تصویر				
دسته‌بندی	سفید نشان دادن صورت	نماد - نشان ندادن صورت	خط نوشته - نماد	خط نوشته - نماد - نشان ندادن صورت
تصویر				
دسته‌بندی	خط نوشته - نماد - نشان ندادن صورت	خط نوشته	خط نوشته - نماد	خط نوشته - نماد

شیوه‌های کلی تصویرگری مطلوب حضرت مهدی موعود علیه السلام در دوران معاصر

شیوه‌های کلی تصویرسازی مهدوی در دوران معاصر براساس دسته‌بندی شاخصه‌های ذکر شده در جدول زیر آمده است.

جدول شماره ۱۸: شاخصه‌ها و شیوه‌های دسته‌بندی شده کلی در تصویرسازی مهدوی جهت استفاده در دوران (براساس بررسی و پردازش تحقیق از نگارنده)

دسته‌بندی شاخصه‌ها	توضیحات تکمیلی
بهره‌گیری از شاخصه‌های تصویرگری کهن همراه با خلاقیت‌های روز و نیز توجه به مفهوم بصری غیب	تجلی در عین مستوری / تجلی معصوم در عین مستوری معصوم / به جای نمایش معصوم حضور معنوی وی نشان داده شود / بهره‌گیری از مفاهیم و نمادهای شخص غایب / تصویرسازی به همراه عدم نمایش صورت / تصویرپردازی معصوم با توجه به عدم نشان دادن صورت / شکل جوری نشان داده شود که چهره مشخص نباشد / تصویرسازی برحسب عدم نمایش صورت / نشان دادن از پشت سر / بهره‌گیری از مفاهیم و شاخصه‌های تصویرسازی گذشته در نشان دادن چهره معصوم / روش هاله‌ای / چهره‌های در نقاب / بیضی / شعله‌های آتش یا اشعه‌های نورانی / استفاده از سفید نشان دادن صورت / تصویرگری حضرت بدون نمایش دادن صورت / تصویرگری با تمرکز بر شیوه‌های کهن
بهره‌گیری از زبان نماد و نمادشناسی با بهره‌گیری از زبان رمز و معانی سمبلیک	استفاده از زبان راز و رمز / نمادپردازی / کاربرد دانش نشانه‌شناسی / استفاده از نماد و رمز و راز / تصویرگری با تمرکز بر نمادها و نشانه‌ها و مفاهیم بصری خاص نظیر رنگ‌ها و دانش نشانه‌شناسی / نمادها و علائم خاص بصری و تصویری در تمدن اسلامی / نشانه‌های دلالت‌کننده بر حضور موعود با زبان رمز و راز تصویرپردازی شود / معانی سمبلیک حضور مهدوی در تمدن اسلامی برجسته شود
استفاده از تصویرسازی حضرت مهدی موعود با تمرکز بر کاراکترها و شخصیت‌های غیرمعصوم	استفاده از شمایل‌های مذهبی در نوع آرایش و پوشش مذهبی / حس معنویت و وقار و عشق و ایمان / شبیه‌سازی نگارگری‌های پیامبر / روایت‌های تصویری از حضرت مهدی موعود / روایت‌های تصویری از آقا امام زمان عج / تصویرسازی از تاریخ غیبت صغری / تصویرسازی نجات‌یافتگان در عصر غیبت / تصویرسازی نشانه‌های ظهور / تصویرسازی در بستر تاریخی / دست به دامان کاراکترهای غیرمعصوم در تصویرپردازی شدن / تصویرسازی یاران حضرت / تصویرگری نشانه‌های ظهور با تمرکز بر بزرگ‌ترین وقایع ظهور / تصویرگری وقایع و اتفاقات و حوادث ظهور / تصویرسازی اتفاقات ظهور و نه خود حضرت / تصویرپردازی آمدن یاران و یاوران حضرت
بهره‌گیری از زبان خط و خط نوشته و خوشنویسی	استفاده از خط و خوشنویسی و خط نوشته / بررسی مضامین مذهبی مرتبط / تصویرسازی نام‌ها و القاب مهدوی به صورت نوشته / تصویرگری با بهره‌گیری از خط نوشته و خط نقاشی و با بهره‌گیری از ادعیه مهدوی / تصویرسازی متنی القاب حضرت / تصویرگری سیمای حضرت بر مبنای روایات مذهبی به صورت متنی / پرداختن به بحث هویت اسلامی در قالب هنر خوشنویسی می‌تواند زمینه بحث احیای خوشنویسی و خط خوشنویسی در قالب اندیشه‌های مهدوی را نیز فراهم بیاورد /
تصویرگری تلفیقی از موارد گفته شده	بهره‌گیری هوشمند از چهار محور اساسی گفته شده و تلفیقی هوشمندانه از همه یا برخی از این عناصر در بستر تصویرسازی مذهبی ویژه تصویرسازی حضرت مهدی موعود / تلفیق شیوه‌ها به صورت‌های دوگانه یا سه‌گانه یا چندگانه صورت خواهد گرفت

نتیجه‌گیری

دنیای معاصر نیاز مبرمی به معصوم و امام غایب و معرفی مناسب متناسب با شأن و منزلت معصوم به صورت بصری و تصویری با نگاه و رویکردی خلاقانه در جهان دارد. تمدن اسلامی از دیرباز این نیاز را احساس نموده و با شیوه‌های خلاقانه و زبان بصری مناسب خود به بازسازی تصویری معصوم در شرایط زمانی - مکانی خود با تصویرسازی عصر خود اقدام نموده است. بررسی‌های تاریخی انجام شده گویای اهمیت این امر در دوره‌های تاریخی مختلف و بکار بردن شاخصه‌های بصری مناسب این امر در زمان خاص خود را داشته است. در جهان معاصر با در نظر گرفتن شرایط و ویژگی‌ها و قابلیت‌های تصویرسازی و بهره‌گیری از بازخوانی تصویرسازی معصوم در تمدن اسلامی در گذر زمانی، می‌توان پنج دسته‌بندی کلی را در جهت تصویرسازی مهدوی اتخاذ نمود. بهره‌گیری از شاخصه‌های تصویری کهن همراه با خلاقیت‌های روز و نیز توجه به مفهوم بصری غیاب، بهره‌گیری از زبان نماد و نمادشناسی با بهره‌گیری از زبان رمز و معانی سمبلیک، استفاده از تصویرسازی حضرت مهدی موعود علیه السلام با تمرکز بر کاراکترها و شخصیت‌های غیر معصوم، بهره‌گیری از زبان خط خط نوشته و خوشنویسی، تصویرگری با تلفیقی از موارد گفته شده، جزو دسته‌بندی‌های در نظر گرفته شده فوق بوده است. این تصویرسازی نه فقط دارای بار معنایی می‌باشد بلکه به نیاز جهان معاصر جهت آشنایی هر چه بیشتر و عمیق‌تر با ابعاد وجودی حضرت مهدی موعود علیه السلام نیز پاسخگو خواهد بود. استفاده و بازخوانی خلاقانه هوشمند از داشته‌های عمیق فرهنگی تمدنی اسلامی مان در بستر هنری، در عین این‌که سبب تقویت غنای بصری هنری معاصر اسلامی مان خواهد شد؛ سبب رجعت هویتی به ریشه‌های اصیل و خویشتن خویش خواهد شد و از طرفی جهان تشنه آشنایی با موعود را سیراب خواهد کرد «اللَّهُمَّ ارْزِنِي الطَّلْعَةَ الرَّشِيدَةَ وَالْغُرَّةَ الْحَمِيدَةَ...»^۱.

۱. فرازی از دعای عهد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۷۶)، *رهاورد خرد ترجمه تحف العقول*، مترجم: پرویز اتابکی، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز، اول.
۲. اتحاد، سوسن (۱۳۷۹)، «سیمای نماد در نگاره‌های ایرانی»، *فصل‌نامه هنر*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ش ۴۶.
۳. ازرقی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۶ق)، *أخبار مکه وما جاء فیها من الآثار*، محقق: ملحق رشیدی صالح، بیروت، دارالاندلس، اول.
۴. اعرافی، علیرضا (۱۳۹۰)، *مجسمه و نقاشی از سری بحث‌های فقه هنر*، به تقریر و نگارش: احمد عابدین‌زاده، قم، مؤسسه اشراق و عرفان، اول.
۵. افروغ، محمد؛ نوروزی طلب، علیرضا (۱۳۸۹)، «مفاهیم مذهبی در هنر عصر صفوی (قالی‌بافی، خوشنویسی و نگارگری) با نگاهی تاریخی»، *نشریه علمی-پژوهشی مطالعات فرهنگ ارتباطات*، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سال ۱۱، شماره ۱۰، شماره پیاپی ۴۲.
۶. اکرمی، جلال‌الدین (۱۳۹۶)، *تصویرگری در ادبیات دینی کودکان و نوجوانان*، تهران، علمی و فرهنگی، اول.
۷. امیدوار، رحمت‌الله (۱۳۸۹)، *خورشید در قاف. تصویرگری معصومین در سینما*، تهران، سوره مهر، دوم.
۸. آبروین، رابرت (۱۳۸۹)، *هنر اسلامی*، مترجم: رویا آزادفر، تهران، انتشارات سوره مهر، اول.
۹. بروجرودی، آقا حسین (۱۳۸۶)، *منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعه)*، مترجمین:

- احمد اسماعیل تبار؛ حسین بروجردی؛ احمد رضا حسینی؛ مهدی حسینیان قمی و محمد حسین مهوری، تهران، انتشارات فرهنگ سبز، اول.
۱۰. بستانی، محمود (۱۳۷۱)، *اسلام و هنر*، ترجمه: حسین صابری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، اول.
۱۱. بلخاری، حسن (۱۳۸۸)، *اورنگ، مجموعه مقالات درباره مبانی نظری هنر*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی (سوره مهر وابسته به حوزه هنری)، اول.
۱۲. بوذری، علی (۱۳۸۹)، «شمایل پیامبر ﷺ در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار»، فصل‌نامه فرهنگ مردم، سال نهم شماره ۳۵ و پیاپی ۳۶.
۱۳. بورکهارت، تیتوس (۱۳۹۰)، *هنر مقدس، اصول و روش‌ها*، مترجم: جلال ستاری، تهران، سروش.
۱۴. بورکهارت، تیتوس (۱۳۹۳)، *هنر اسلامی: زبان و بیان*، مترجم: مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، دوم.
۱۵. بهرنس ابوسیفی، دوریس؛ ورنویت، استفن (۱۳۹۶)، *هنر اسلامی در قرن ۱۹*، مترجم: معصومه حبیبی و افرا تختی، تهران، ویهان، اول.
۱۶. بهنسی، عفیف (۱۳۹۱)، *هنر اسلامی*، مترجم: محمود پورآقاسی، تهران، سوره مهر، سوم.
۱۷. تالبوت رایس، دیوید (۱۳۹۳)، *هنر اسلامی*، مترجم: ماه ملک بهار، تهران، علمی فرهنگی، ششم.
۱۸. تولستوی، لئون (۱۳۸۳)، *هنر چیست؟*، ترجمه: کاوه دهقان، تهران، امیرکبیر، یازدهم.
۱۹. جباران، محمد رضا (۱۳۸۳)، *صورت‌نگری در اسلام*، تهران، سوره مهر، اول.
۲۰. حکیم‌زاده، پدram (۱۳۹۷)، *هنر اسلامی: اهداف، اصول، دیدگاه‌ها*، تهران، شهر پدram، اول.

۲۱. حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، محمد؛ حکیمی، علی (۱۳۸۰)، *الحیاء*، ترجمه: احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، اول.

۲۲. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۵)، *رساله اجوبه الاستفتائات (آیت الله خامنه‌ای)*، تهران، دفتر مقام معظم رهبری.

۲۳. خداداد، زهرا؛ اسدی، مرتضی (۱۳۸۹)، «بررسی نقاشی‌های معراج حضرت پیامبر ﷺ در کشورهای اسلامی از دیرباز تا کنون»، *فصل‌نامه علمی پژوهشی نگره*، دانشگاه شاهد، شماره ۱۵.

۲۴. رجبی، فاطمه (۱۳۹۶)، *جلوه‌های هنر شیعی در نگاره‌های عصر صفوی*، تهران، سوره مهر پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی، اول.

۲۵. سایت اسلام کوئست: <https://www.islamquest.net>

۲۶. سایت پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت الله مکارم شیرازی: <https://makarem.ir>

۲۷. سایت پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری: <https://www.leader.ir>

۲۸. سایت پینترست: <https://www.pinterest.com>

۲۹. سعیدی زاده، محمدجواد؛ علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۵)، «تأثیر فقه بر شکل‌گیری پوشیه در شمایل‌های پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیه السلام در ایران صفوی»، *مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر*، تحت اشراف علمی آیت الله ابوالقاسم علیدوست، قم، مدرسه اسلامی هنر، اول.

۳۰. سیدکرمی حسینی، سیدعباس (۱۳۹۳)، *تصویر و مجسمه‌سازی در فقه شیعی*، قم، مدرسه اسلامی هنر، اول.

۳۱. سیف، هادی (۱۳۹۰)، *سردر بقیعه امامزاده شاهزاده غریب شیراز. میراث ارزشمند نهضت کاشی‌نگاران گمنام شیرازی*، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (از مجموعه چرا

ندیدیم؟)، دوم.

۳۲. صداقت، فاطمه (۱۳۸۵)، «نسخه خطی خاوران نامه شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان قره قویونلو و آق قویونلو»، فصل نامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، دوره دوم، شماره ۴.

۳۳. طباطبائی، سید محمد هادی (۱۳۹۳)، بررسی کارکردهای غیاب در پرداختن به شخصیت معصومین علیهم السلام برای نگارش فیلمنامه، قم، پایان نامه کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی دانشکده صداوسیما قم.

۳۴. عمر، مفضل بن (۱۳۷۷)، شگفتی های آفرینش، مترجم: نجفعلی میرزایی، قم، انتشارات هجرت، پنجم.

۳۵. عمرانی، سید ابوالحسن (۱۳۹۰)، اسلام و هنرهای زیبا، قم، مؤسسه بوستان کتاب.

۳۶. عمید، حسن (۱۳۸۳)، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، هشتم.

۳۷. عمید، حسن (۱۳۹۰)، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، سی و هشتم.

۳۸. عنایت، توفیق (۱۳۸۷)، «عناصر هویت و فرهنگ ایرانی در آثار اسلامی»، نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۱۸.

۳۹. قنبری، حسین (۱۳۹۵)، امکان و ضرورت هنر اسلامی، بررسی و نقد دیدگاه سنت گرایان، تهران، نگاه معاصر.

۴۰. کازمی، زهت (۱۳۹۲)، هنر اسلامی (گذشته و امروز)، مترجم: صادق رشیدی، تهران، افراز، اول.

۴۱. کوشا، محمد مهدی (۱۳۸۸)، هنر اسلامی، تهران، دفتر برنامه ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی، اول.

۴۲. کونل، ارنست (۱۳۸۷)، هنر اسلامی، مترجم: هوشنگ طاهری، توس، هفتم.

۴۳. کونل، ارنست (۱۳۹۴)، *هنر اسلامی*، مترجم: یعقوب آژند، تهران، مولی، چهارم.
۴۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳ ش)، *گزیده کافی*، مترجم: محمد باقر بهبودی، تهران، علمی و فرهنگی.
۴۵. گواهی، زهرا (۱۳۹۰)، *اندیشه های فقهی در عرصه هنر*، مشهد، به نشر، اول.
۴۶. مارتین، اف دیوید (۱۳۸۹)، *هنر و تجربه دینی*، مترجم: مجید داودی، تهران، سوره مهر، اول.
۴۷. منتخب، صبا (۱۳۸۴)، *جایگاه نقوش نمادین یا سمبلیک در هنرهای سنتی*، مشهد، نور و حکمت.
۴۸. *منتخبی از آثار اولین دوسالانه تصویرگری نیایش*، مشهد، به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی)، اول، ۱۳۹۰.
۴۹. *منتخبی از آثار دومین دوسالانه تصویرگری نیایش*، مشهد، به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی)، اول، ۱۳۹۱.
۵۰. نسخه چاپ سنگی طوفان البکا
۵۱. نسخه چاپ سنگی کتاب اسرار الشهاده
۵۲. نسخه دیگری از چاپ سنگی کتاب طوفان البکا
۵۳. نصر، سید حسین (۱۳۸۱)، «پیام روحانی خوشنویسی»، مترجم: رحیم قاسمیان، نشریه *هنرهای تجسمی*، شماره ۱۹.
۵۴. نواب، سید محمد حسین؛ همازاده ابیانه، هما؛ جهانگشا، هادی (۱۳۹۵)، *مجموعه مقالات نخستین همایش ملی فقه هنر*، تحت اشراف علمی آیت الله ابوالقاسم علیدوست، قم، نشر مدرسه اسلامی هنر، اول.
۵۵. نورانیان، رضا؛ دلبری، شهربانو؛ باغستانی کوزه گر، محمد (۱۳۹۹)، «تصویرآرایی

- پیامبر ﷺ و امامان شیعی در نسخه خطی حبیب السیر با محوریت بحار الانوار»،
فصل نامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۳۷.
۵۶. ویکتوریادی، الکساندر (۱۳۹۹)، *جامعه شناسی هنرها: شرحی بر اشکال زیبا و مردم پسند*
هنر، مترجم: اعظم راوودراد، تهران، فرهنگستان هنر و مؤسسه تألیف و ترجمه و نشر آثار
هنر سی متن، سوم.
۵۷. هاگه دورن، آتیه؛ ولف، نوربرت (۱۳۹۴)، *هنر اسلامی*، مترجم: فاطمه رمضانی و صادق
رشیدی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات و بنیاد پژوهش های اسلامی آستان
قدس رضوی، اول.
58. Abdou Sylla, (2018) "Islam and Philosophy: The Question of Figuration in Islam and Senegalese Reverse Glass Painting", *Art in Translation*, Volume 10, Issue 3, pp. 277–301, (<http://doi.org/10.1080/17561310.2018.1509605>)
59. Alami, Mohammed Hamdouni, "Art and Architecture in the Islamic Tradition: Aesthetics, Politics and Desire in Early Islam", London: I.B. Tauris, 2011.
60. Ali, Wijdan, "Modern Islamic Art: Development and Continuity", Gainesville, FL: University Press of Florida, 1997
61. Amini Golestani Taher, "Iranian Shi'ite- Islamic Perspective on Art", Religion and Spirituality in Literature and the Arts, THE 17TH ANNUAL CONFERENCE OF THE ENGLISH DEPARTMENT, UNIVERSITY OF BUCHAREST LITERATURE AND CULTURAL STUDIES SECTION, 2015
62. Bağci Serpil, "Old Images for New Texts and Contexts: Wandering Images in Islamic Book", *Muqarnas*, Vol. 21, Essays in Honor of J. M. Rogers (2004), pp. 21-32 (12 pages), Published By: Brill, (<https://www.jstor.org/stable/1523341>)
63. Chevalier, (J), "Dictionnaire des Symboles", Edition, Paris, Laffont, 1969
64. George Kenneth M., "Picturing Islam: Art and Ethics in a Muslim

Life world”, Wiley - Blackwell, United Kingdom, 2010

65. GRUBER CHRISTIANE, “BETWEEN LOGOS (KALIMA) AND LIGHT (NŪR): REPRESENTATIONS OF THE PROPHET MUHAMMAD IN ISLAMIC PAINTING”, Muqarnas, Vol. 26 (2009), pp. 229-262 (34 pages), Published By: Brill. (<https://www.jstor.org/stable/27811142>)

66. http://www.ijhssnet.com/view.php?u=http://www.ijhssnet.com/journals/Vol._1_No._2;_February_2011/30.pdf

67. <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=46481&mid=260017>

68. <https://www.islamquest.net/fa/archive/question/fa694>

69. Khosronejad Pedram, “THE ART AND MATERIAL CULTURE OF IRANIAN SHI’ISM. ICONOGRAPHY AND RELIGIOUS DEVOTION IN SHI’I ISLAM”, Published by I.B.Tauris & Co Ltd in association with Iran Heritage Foundation, London, 2012

70. MARZOLPHULRICH, “The Pictorial Representation of Shi’i Themes in Lithographed Books of the Qajar Period”, Khosronejad Pedram(Ed.), THE ART AND MATERIAL CULTURE OF IRANIAN SHI’ISM. ICONOGRAPHY AND RELIGIOUS DEVOTION IN SHI’I ISLAM, (pp. 74-103), Published by I.B.Tauris & Co Ltd in association with Iran Heritage Foundation, London, 2012

71. Muhammad Saeed Khawaja, “Islamic Art and Its Spiritual Message”, International Journal of Humanities and Social Science, Vol. 1 No. 2; February 2011, p227-234

72. Nasr Seyyed Hossein, “Islamic Art and Spirituality”, STATE UNIVERSITY OF NEW YORK PRESS, 1987

73. Valerie Gonzalez, “Beauty and Islam: Aesthetics in Islamic Art and Architecture”, I.B.Tauris Publishers, in association with The Institute of Ismaili Studies, London, 2001